

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IX. Dizi – Sa. 13^d

XIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 4-8 Ekim 1999

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

III. Cilt - III. Kısım

OSMANLI DEVLETİ'NİN

700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
2002

d. Osmanlı şehrinde, insanlar şehirdeki hemen bütün öteki insanları da düşünlürlerdi. Bir arada yaşamanın gerekli olması sebebiyle, ticaret hayatında dahi, düsturları, "ben yaşayayım, ama sen de yaşa" olmuştur. Bunun bir görüntüsü olarak imaret gerçeği ortaya çıkmıştır. Bu olmasa dahi, Müslüman mahallesinde aklıktan ölen bulunmazdı.

e. Osmanlı şehri, XVI-XVIII. yüzyıllar ölçülerinde, dünya şartlarının ilerisinde bir gelişme gösterir. Nüfus açısından yeterli ve kesin bilgilerimiz yoksa da, yine de dünya coğrafya eserlerinden durumu anlayabiliyoruz.

Osmanlı şehrini, bu değişme döneminde oldukça iyi biliyoruz. Çünkü Avrupa esaslı kaynaklar, gravürler, seyyahların tasvirleri ve hepsinden önemlisi gazetecmualar da artmıştır. Sonuçta, daha iyi bilinebildiğinden öncelikle bu dönem Osmanlı şehri öğrenilmiş, buradan gidilerek klasik Osmanlı şehri özelliklerinin tesbit edildiği sanılmıştır. Oysa bu dönem Osmanlı şehri, artık hemen her şeyi ile değişmiştir; çünkü devrin parolası "değişmek"tir. Osmanlı şehri, bazı özellikleri ile kenarda köşede kalmış şehirlerde yaşamaya devam etmiştir. Onun içindir ki meselâ bir zamanlar böylesine olan Bursa'yı görenler, burasının öteki şehirlerden farkına dikkat edip hayran kalmışlardır (A.H.Tanpınar gibi).

Görülüyor ki Osmanlılar, şehir hayatı ile yakından ilgilidirler. Eğer bir Osmanlı kültüründen, medeniyetinden söz edilmek gerekirse, buna asıl damgasını vuran unsur, İstanbul şehridir. İstanbul, XV. yy. ortalarından itibaren Osmanlı şehrinin en önemli belirleyicisi olmuştur. Bir diğer ifade ile, Osmanlılar, hem çok eskilerden beri devam edegelen Türk geleneklerini, hem de Selçuklular ve Beyliklerin birikimini, en iyi ve mükemmel bir şekilde değerlendirmişlerdir.

İstanbul şehriyle özdeşleşen yeni sosyal gerçekte, Türk, şimdilik bir kenarda kalmaya mahkum olmuştur. Bunu da fazla abartmamak gerekir. Merkez ile "taşra" arasında, dünyanın hemen her ülkesinde görülen türden ilişkiler Osmanlılarda da vardır. Burada dikkati çeken, ne kadar şehir insanı olurlarla olsunlar, İstanbul dışı "şehir"lerin insanların dahi İstanbul merkezli düşüncede, taşralı ve "Türk" itibar edilmesidir. "Türk", bu yönüyle, adeta XIII-XIV. yüzyıllardaki anlamını devam ettirmektedir. Türkçenin bu türden özelliğinin yüzyıllar boyu devam etmesi, aynı coğrafya, aynı insan unsuru söz konusu olursa yadırgamamak gerekir.

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyu üzerinde yaşayacağı coğrafyadaki eski kültürlerden olan bu etkileşimini tabii görmek gerekir. Bu türden etkileşimin neticesi olarak Osmanlılarda "şehir" hayatının etkili olabileceği tahmin edilebilir ki nitekim bu gerçek, hemen bütün kaynaklarda açıkça görülebilmektedir. Buna rağmen, genelde Osmanlı Devleti'nde bir canlı şehir kültürünün varlığından yeterince söz edilmeyişi ayrıca üzerinde durulması gereken bir mesele olabilir.

S o n u ç olarak diyoruz ki Osmanlı Devleti ve insanı, şehir gerçeğinin içinde yaşamıştır. Osmanlı özellikleri şehir ile içiçedir ve bu gerçek, devletin bütününde dahi değişmemiştir.

OSMANLI TAŞRA İDARESİNE SİSTEM YAKLAŞIMI: KARAHİSAR-I ŞARKİ SANCAĞI ÖRNEĞİ

FATMA ACUN

Giriş

Bu çalışmada, Orta-Karadeniz bölgesinde yer alan Karahisar-ı Şarki Sancağı'nda 15 ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı idaresi incelenecektir. Bir yandan, mevcut global ve mahalli şartların, diğer yandan, gelir toplama ve dağıtmada izlenen politikaların çalışılması yoluyla, Osmanlı karar alma mekanizmasının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

Bu konu, meşhur bir siyaset bilim teorisini esas alarak geliştirilen bir kavramsal çerçeve (conceptual framework) dahilinde işlenmiştir. Bu kavramsal çerçeve/model, değişen global ve mahalli şartlar karşısında, gelirlerin toplanması ve dağıtılması ile ilgili kararlar hakkındaki bir hipotezi test etmek için kullanılmıştır.

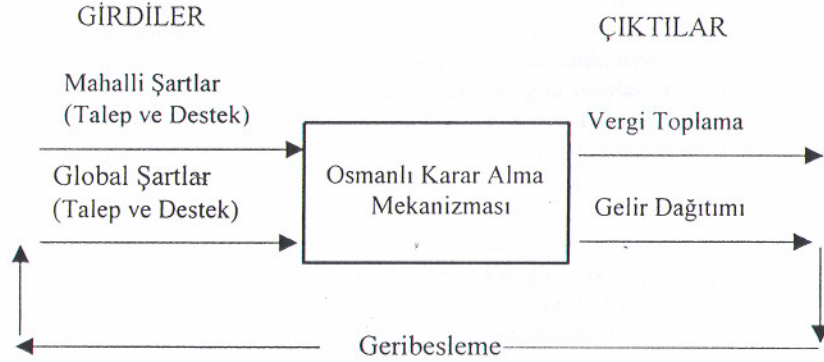
Sosyal bilimlerin diğer sahalarında da olduğu gibi, tarih sahasında en son eğilim, çok miktarda veriyi gerektiren çeşitli hipotezleri test etmek için modeller ve kavramsal çerçevelerin kullanımıdır. Genellikle değişik kaynaklardan derlenen çok miktardaki veriyi işlemek üzere, hem hızlı erişim için veri depolanma aracı, hem de, verileri işlemeye yardımcı olarak bilgisayarlar kullanılmaktadır. Bu çalışma da, bahsedilen eğilimin bir yansımasıdır.

Öncelikle, çalışmada kullanılan model, incelenen bölgedeki hayatın çeşitli yönleriyle ilgili tahrir defterlerdeki verilerin hemen tamamının kullanımını gerektirmiştir. Bilindiği gibi, sınırlı imkanlara -zaman ve para kastediliyor- sahip bir araştırmacı için, defterlerdeki zengin bilgileri tümüyle değerlendirmek, neredeyse mümkün değildir. Bunu telafi etmek üzere genellikle takip edilen yol, çalışılacak bölgeyi, dönemi ve konuyu sınırlamak olmuştur. Böylece, gerekli olan verinin miktarı, bir araştırmacının kolayca baş edebileceği kadar azaltılmıştır. Bu yaklaşımın birbirine bağlı iki dezavantajı vardır: İlki, bu tür bir çalışmadan elde edilen sonuçlar, daha az genelleme şansına sahiptir. İkincisi, eleme dolayısıyla, veriler içinde bulunduğu daha geniş bağlamdan sıyrılmaktadır. Bu sınırlamaların üstesinden gelmek üzere, bu çalışmada bilgisayar, özellikle de, defterlerdeki bilgileri depolamak ve işlemek için geliştirilen bir veri tabanı kullanılmıştır¹.

¹ Bu veri tabanı Ramazan Acun tarafından geliştirilmiştir. Geniş bilgi için bkz. R. Acun, *Modelling and Retrieval of Historical Data*, PhD. Thesis, The University of Birmingham, Birmingham, 1994.

Model

Siyaset bilimci David Easton tarafından geliştirilen, siyasi sistemini işleyişi ile ilgili kavramsal çerçeve, siyasi hayatın tecrübi gözlemlerini tanımlamaya ve açıklamaya dayalıdır. Easton siyaseti sistem olarak tanımlamış ve, "değerlerin otoriter dağıtımı" (authoritative allocation of values) olarak tasvir etmiştir. Ona göre, bütün siyasi sistemler (demokrasiler olduğu kadar, diktatörlükler de) değerleri otoriterce dağıtırlar. Easton siyasi sistemi, "girdileri" (politik sistemde talep ve destek olarak temsil edilir) işleyerek "çıkıtlara" (politik sistemde kararlar ve faaliyetler olarak temsil edilir) dönüştüren bilgisayar sistemine benzetmiştir. Düzenleme mekanizması, çıkıtlardan girdilere "geri besleme"yi mümkün kılmaktadır. Bu sistemde, geri besleme, süreklilik ve değişme fonksiyonlarını yerine getirmektedir². Easton'un geliştirdiği kavramsal çerçeveden ilhamla, Osmanlı idari/siyasi sistemini çalışmak üzere bir model geliştirilmiştir. Bu model diyagram halinde aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1: Osmanlı idari mekanizmasını incelemek için model.

Bu modelde, dönemin global ve mahalli şartları, Osmanlı karar alma mekanizmasına "girdi" ler olarak girer ve gelirlerin toplanması (kimden ne kadar vergi alınacak veya hiç alınmayacak) ve bu gelirlerin (tumar, vakıf ve mülk olarak) dağıtılması hakkında alınan kararlar olarak "çıkıtlar" halinde çıkar. Bu kararlar çevreye etki yapar, yani mevcut mahalli şartları değiştirir. Bu değişiklikler, geri besleme yoluyla, bir sonraki tahrirde karar alma sürecine girdiler olarak girer. Sistem bu şekilde işleyerek, elimizdeki mevcut dört tahrir için tekrarlanır.

² David Easton, *A Framework for Political Analysis*, Prentice-hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1965, s. 111-112; David Easton, *System Analysis of Political Life*, John Wiley & Sons Inc., USA, 1965, s. 29-33; Easton'un modeli hakkında bkz. Jean Blondel, *Comparative Government, An Introduction*, Philip Allan, Hertfordshire, UK, 1990, s. 14-15.

Burada cevaplandırılması gereken iki soru vardır: Bunlardan ilki, belli bir döneme ait belli bir tahririn, bir dizi global ve mahalli şartları (girdiler), aynı tahrir dayalı gelir toplama ve dağıtım ile ilgili bir dizi kararları (çıkıtlar) nasıl etkiler? İkincisi, bu soru, bir biri ardına gelen bir seri tahrir için sorulur ve her tahrirden bu suretle elde edilen sonuçlar karşılaştırılırsa, Osmanlı karar alma mekanizması daha iyi kavranabilir mi?

Osmanlıların vergi toplama ile ilgili kararlar alırken, mahalli şartları dikkate aldıkları ve daima, bir bölgeden elde edilecek geliri maksimuma çıkarmak istedikleri bilinmektedir. Burada, Osmanlıların uzun dönemli düşünüp rasyonel davranışları varsayılmaktadır. Böylece, bir kerede fazla vergi koymak (ki bu mahalli ekonominin yıkımı olacaktır) ve bu suretle toplanan vergileri bölgeden alıp götürmek yerine, tam tersini yapmışlardır. Yalnızca, halkın gücüne dayalı bir vergi politikası takip etmekte kalmayıp, gerektiğinde mahalli ekonomiyi canlandırmak için vergi muafiyetleri bağışlamışlardır. Bu da, bir dahaki sefer için daha fazla gelir potansiyeli yaratma ve aynı zamanda, Osmanlı idaresi için mahalli halk arasında desteği artırma anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, eğer halk arasında idareleri için destek kuvvetli ise, Osmanlılar, muhtemel bütün gelir kaynaklarından istifade etmişlerdir. Destek ve talep oranı, gelir dağıtımında belirleyici unsurdur. Örneğin, eğer destek güçlü ise, çoğunlukla vakıflar ve mülkler yoluyla bölgede bırakılan gelirler ile, çoğunlukla tumarlar yoluyla bölgeden alınıp götürülen gelirler arasındaki denge, ikincisinin lehine değişmiştir. Benzer şekilde, güçlü bir talep bu dengeyi birincisi lehine çevirmiş, yani, vakıf ve mülk olarak tahsis edilen, mahalli halk tarafından sahiplenilen gelirlerin oranı artmıştır³.

Burada model, değişen global ve mahalli şartlar karşısında, Osmanlı karar alma mekanizmasının rasyonelliği ile ilgili bir hipotezi test etmek için kullanılmıştır. Hipotez şudur; Osmanlılar bu değişimleri amaçlı olarak, dinamik bir şekilde yapıyorlardı. Diğer bir deyişle, Osmanlılar, yalnızca, değişimlere cevap vermekle/uyumla kalmıyor, tarihlerinde bir döneme kadar -ki bu yükselme dönemidir- vergilendirme ve gelir dağıtımında düzenlemeler yaparak, mahalli şartlarda değişimler başlatıyorlardı. Daha sonraları, rasyonelliklerini yitirdiler -ki, bu gerileme dönemidir-.

Easton'un modelinin adaptasyonu ve kullanımı iki noktada mazur gösterilebilir: Bunlardan ilki, Osmanlı müesseselerini çalışmaya olan yaklaşımımızla ilgilidir.

³ Genelde, vakıflar ve mülkler mahallinde harcanan gelirleri temsil ederken, tumarlar (has, zeamet ve tumarlar) bölgeden merkez hazinesine veya imparatorluğun diğer kesimlerine transfer edilen gelirler olarak düşünülebilir. Her zaman olduğu gibi, bunda da bazı istisnalar mevcuttur. Öncelikle, bazı vakıflar bir bölgeden gelir toplayıp, diğer bir bölgede hizmet veriyor, dolayısıyla bir bölgeden diğerine gelir transfer ediyor olabilir. Bazı mülkler de mahalli halktan olmayan kişiler tarafından sahiplenilebilir. Tumarlar ise mahalli şahıslar veya gruplara tahsis edilmiş olabilir. Burada önemli olan, tumarların vakıf ve mülklere oranı değil, her ne şekilde olursa olsun, bölgede bırakılan gelirlerin, bölgeden transfer edilen gelire oranıdır.

Bu konudaki en son ve burada benimsenen, Osmanlı müesseselerini statik formlarda değil, her biri imparatorluğun belli bölgesi ve belli dönemdeki şartlara bağlı tekamül tarihine sahip, yaşayan varlıklar olarak kabul eden görüştür⁴.

Bu yaklaşımla bağlantılı ikinci nokta, tahrir uygulamasıyla ilgilidir. Tahrir, özetle, eyaletlerdeki değişen şartlar hakkında bilgi toplama işlemidir. Gelirlerin toplanması ve dağıtımıyla ilgili kararları alırken ve nihayetinde, eyaletleri yönetirken, merkezi bürokrasi, uzun süre toplanan bu bilgilere itimat etmiştir.

Girdi ve Çıktı Değişkenleri

Bu kısımda, girdi ve çıktı değişkenleri tanımlanacaktır. Girdilerin seçimi ve tanımlanması çok önemlidir, çünkü, bunlardaki yanlış bir tanımlama, alınan kararlar haline dönüşen çıktılarını, yanlış yorumlanmasına yol açacaktır. Girdilerin seçimi, büyük ölçüde, çalışmanın ana kaynağını oluşturan tahrir defterlerindeki mevcut bilgilere sınırlı kalmıştır. Diyagramda da görüldüğü gibi, Osmanlı karar alma mekanizmasının girdileri iki geniş kategoride toplanmıştır: Global şartlar ve mahalli şartlar. Bunların her biri bir dizi alt kategoriye ayrılmıştır. Global şartlar, bölge haricinde meydana gelen fakat bölgeyi etkileyen, salgın hastalık, isyan, kuraklık, ticaret yollarının değişmesi, fiyatlardaki hareketler vs. gibi olayları kapsamaktadır. Böylece, incelenilen dönem olan 1485-1569 yılları arasında imparatorlukta meydana gelen olaylar, karar alma mekanizmasını etkileme potansiyeli olan unsurlar olarak dikkate alınacaktır. Mahalli şartlar ise, coğrafya, sosyal yapı ve ekonomiyi kapsar. Bunlar alt kategorilere bölünür. Coğrafya kategorisinden, iklim, toprağın kalitesi, tabii kaynaklar ve jeopolitik gibi belli bazı unsurlar karar alma mekanizmasına girecek faktörler olarak belirlenmiştir. İkinci kategori olan sosyal yapı iskan birimleri, nüfusun organizasyonu ve nüfusun etnik-dini oranları şeklinde özetlenebilecek noktaları, son kategori olan ekonomi ise ticaret, endüstri ve ziraatı içine alır.

Global ve Mahalli şartların yanı sıra, karar alma mekanizmasını etkilediği düşünülen diğer faktörler de mevcuttur. Karar alma konumunda bulunan, sultanlar ve devlet adamlarının düşüncelerini şekillendiren Osmanlı idare felsefesi bunlardan biridir⁵. Bu idare felsefesine göre, devletin nihai amacı, sultanın otoritesi ve ik-

⁴ Bu konuda bakınız, Rohads Murphey, "Ottoman Census Methods in the Mid-sixteenth Century: Three Case Histories", *Studia Islamica*, fasciculo 71 (1990), s. 116-117. Aynı yazarın takip eden makalesine de bakınız. "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice During the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, Duke University Press, Durham, 1993, s. 420-442.

⁵ Bu felsefe, antik çağlardan beri Yakın-doğu'da mevcut olan geleneksel devlet ve toplum görüşünden kaynaklanmıştır. Osmanlı Devleti'nin politik, ekonomik ve sosyal yapısı, bu felsefenin prensipleri üzerine temellenmiş, sultanın reayasına karşı tutumunu da, yine bu felsefe belirlemiştir. 1069'da kaleme alınan Kudadgu Bilig bu felsefeyi tanımlayan en iyi kaynaktır: "Devleti idare etmek için büyük bir ordu gerekir: Ordu beslemek için zenginlik gerekir. Zenginliği sağlamak için halkın varlıklı olması gerekir. Halkın varlıklı olması için kanunların adil olması gerekir. Eğer bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır". Halil İnalcık'tan alıntı. *The Ottoman Empire The Classical Age, 1300-1600*, terc. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, London, 1973, s. 65-66.

tidarını kuvvetlendirmektir. Bunu gerçekleştirmenin tek yolu, zengin gelir kaynakları elde etmektir. Bu da, üretici sınıfları varlıklı kılan şartlara bağlıdır⁶. Tahrir uygulaması, gelirlerin toplanması ve çeşitli adlar altında dağıtılması, bu felsefenin pratikte uygulanması için gerekli aracı sağlamaktadır.

Diğer faktörler, imparatorluğun bütün idari yapısını kontrol eden sultan ve bürokratların şahsi özellikleridir⁷. Ne yazık ki bunlar hakkında yeterli bilgi mevcut değildir. Çalışmada kullanılan defterlerden bazılarının, emirlerinin tahrir sırasındaki rolü bir yana, isimleri bile meçhuldür. Sultan dahil, idarecilerin tecrübeleri ve muhalif görüşlerinin, karar alma sürecinde etkisi olduğu kesindir. Ancak, ne defterler ne de başka kaynaklar bu noktaları ayrıntılı olarak çalışmaya fırsat vermektedir. Dolayısıyla, bunların karar alma sürecindeki etkilerini tespit etmek çok zordur. II. Bayezid (1482-1512)'in pasif tabiatlı bir sultan olması ve selefi II. Mehmed'in vakıflara çevirdiği tumarları, tekrar vakıflara çevirmesi haricinde, karar alma mekanizmasını etkileyen faktörler arasına alınmayacaktır.

Görüldüğü gibi, sisteme giren, girdilerin sayısı (defterlerdeki mevcut bilgilerin sınırlı olmasına rağmen) oldukça fazla ve baş edilmesi zordur. Bunun üstesinden gelmek amacıyla, girdi değişkenlerinin değerleri, talep ve destek olarak ifade edilecek, bunlarda, çıktı değişkenleri ile karşılaştırılacaktır. Değerleri, talep ve destek olarak ifade etmede kullanılan kriter şudur: Eğer, bir veya birden fazla değişkenin bileşik etkisi sonucu, Osmanlılar bir bölgeden toplayacakları geliri maksimuma çıkartıyorlarsa, bu durum talep olarak değerlendirilecektir. Eğer, bir veya birden fazla değişkenin bileşik etkisi sonucu, Osmanlılar bir bölgeden toplayacakları gelirleri maksimuma çıkartıyorlarsa, bu durum destek olarak değerlendirilecektir. Talep ve desteğin ağırlığı hakkında karar vermeye gelince bu sahada araştırmacıların ulaştıkları görüş birliği ve sağ duyu esas alınacaktır⁸. Girdiler gibi çıktılar da iki ge-

⁶ Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East From the Rise of Islam to the Present Day*, ed. by M.A. Cook, London, 1976, s. 217.

⁷ Kararları kimlerin aldığı ve takip edilecek politikaları kimlerin tayin ettiği önemli bir konudur. İdareciler kararları alırlar, fakat ağırlıklı olarak, katıplerin (küttab) verdikleri bilgi ve tavsiyeye dayanıyorlardı. İnalcık bu resmi görevlileri "Yakın-doğu devletinde gerekli bütün tedbirleri alan gerçek idareciler" olarak tanımlar: *Ottoman Economic Mind*, s. 218. Bu tanım, dolaylı olarak, resmi görevlilerce taşrada kaydedilerek, merkezi idareye sunulan mahalli faktörlerin etkisini ima etmektedir. Diğer yandan, yazım işini yapacak olan emin üst düzey idareci ve görevliler arasından seçilmiştir. Eminler, taşradaki eyaletlerde durumu yerinde görmeye ve buna göre karar almaya muktaddirdirler. Bir örnek olarak, Karahisar'ın üçüncü tahririni yapan Namervan Sancak beyi verilebilir. Bir başka örnek Trabzon Sancağı beyi Ömer Bey'dir. Rum Eyaleti'nin tahriri ile görevlendirilen Ömer Bey, Tahrir sırasında, vergi toplanması hakkında, merkeze bazı önerilerde bulunmuş, hepside kabul edilmiştir. Bu konuda bkz. Ömer L. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devrinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2(1948), s. 223-225. Bütün bunlar, karar alma sürecinde tahrircilere pek çok yetki vermektedir.

⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda talep ve şikayetler, sultan ve idarecilere dilekçelerle bildirilmiştir. İmparatorlukta yaşayan herhangi bir şahıs, şikayetini bir dilekçe ile sultana arz edebilirdi. Ancak Karahisar bölgesi için bu türden dilekçeler günümüze ulaşmamıştır. Bu durumda, girdi değişkenlerinden elde edeceğimiz sonuçlarla yetinmek zorundayız. Suraiya Faroqi, mühimme kayıtlarında ve şikayet defterlerinde özetlenen dilekçeleri inceleyerek, Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi

niş kategoride ifade edilmiştir: Vergi toplamada alınan kararlar ve gelir dağıtımında alınan kararlar. Bunların alt kategorilerinin, yani asıl değişkenlerin sayısı fazla değildir. Gelir toplama ile ilgili değişkenler, öşür ve diğer vergilerin oranları, vergi muafiyetleri ve vergilendirilecek nesnelere. Gelir dağıtımı ile ilgili değişkenler ise tumar, vakıf ve mülk olarak tahsis edilen gelirlerin miktarlarını kapsamaktadır. Bu kısmın başında da bahsettiğimiz gibi, tumar olarak tahsis edilen gelirler bölge dışına götürülen gelirleri, mülk ve vakıf olarak tahsis edilen gelirler ise mahallinde harcanan gelirleri temsil etmektedir.

Girdilere Karşı Çıktılar

Girdilerin tanımı, coğrafi şartlardan başlayarak verilecek, bunu, sosyal ve ekonomik şartların kısa birer tanımı takip edecektir. Bütün bu şartlar, daha sonra, talep ve destek olarak iki kategoriye indirgenecektir. 15. ve 16. yüzyıllara ait bölgenin dört defteri olması nedeniyle, bu işlem dört kez tekrarlanacaktır. Bu işlemlerin sonucunda elde edilen neticeler, Osmanlı karar alma mekanizmasının nasıl çalıştığını anlamak için değerlendirilecektir.

1485 Tarihli İlk Tahrir

İlk defterin düzenlendiği dönem, II. Beyazid'in saltanatının ilk yıllarına rastlamaktadır. Bu dönemdeki global şartlarla ilgili olarak şunlar söylenebilir. II. Bayezid, babasının aksine, pasif tabiatlı bir padişah ve dönemi genelde barış içinde geçmiştir. 1484 civarında Moldavya seferi, 1484-1489 arasında ise Mısır Memlûklüleri ile savaş yapılır. Yine bu tarihlerde, Balkanlar'da bazı yerler İmparatorluğa katılmıştır. Dönemin genel bir değerlendirmesi yapıldığında, imparatorlukta atmosferin istikrarlı ve huzurlu olduğu söylenebilir.

Bölgenin coğrafyası ile ilgili olarak, incelediğimiz dönem boyunca pek fazla değişmeyen özellikler şunlardır; iklim soğuk ve kuraktır, bölge ziraata daha az, hayvancılığa daha çok uygun olan yüksek platolar ve dağlardan oluşmaktadır. Civardaki yüksek dağlar nedeni ile çevreden bölgeye ulaşım sınırlıdır⁹. Jeopolitik konumu bakımından bölge, İran ile problemli sınıra yakın, dolayısıyla da, Şii propagandasına açıktır. Tabii kaynaklar bakımından, bölgedeki tek zengin gelir kaynağı şap madenidir. Sosyal şartlar ise özetle şöyle tarif edilebilir: Köylerin yaklaşık üçte biri ve mezraaların yarısı boş veya harap haldedir. Bütün bölge kırsal karakterdedir.

ödeyenlerin politik tutumlarını tahlil etmiştir. Bu çalışma, vergi sahiplerinin politik yönden aktif olduklarını ve özellikle, aşırı vergilendirme durumlarında, taleplerini hararetle ile getirdiklerini göstermektedir. "Political Activity Among Ottoman Taxpayers and the Problem of Sultanate Legitimation (1570-1650)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 35(1992), s. 1-39.

⁹ 15. ve 16. yüzyıllarda meydana gelen iklim, kuraklık, sel vs. gibi coğrafi değişiklikler hakkında bilgiye sahip değiliz. Dahası, coğrafyacılar dünyanın iklimi ve yeryüzü şekillerinin son 2000 yılda aynı kaldığı görüşündedirler. Bu nedenle, yukarıda belirttiğimiz coğrafi şartların incelenen dönem boyunca aynı kaldığını söyleyebiliriz. Zaman içinde değişecek olan, bölgenin jeo-politik konumu bunun haricindedir. Bahsedilen jeo-politik değişiklikler haricinde, dönem boyunca aynı coğrafi şartlar geçerli olacağı için tekrar edilmeyecektir.

Büyük çoğunluğunu müsellemler, madenci cemaati ve mülk sahiplerinin oluşturduğu, Osmanlı öncesine ait mahalli halk mevcuttur. Bütün bu gruplar, genel nüfusun %10'unu oluşturmaktadır ve madenciler haricinde, diğerleri kendi topraklarına sahiptirler. Kalan nüfus, iki küçük göçebe cemaat ile birlikte, normal reaya olarak organize edilmiştir. Müslim-gayrimüslüm oranı ilkinin lehinedir: Sıra-sıyla % 74.4 ve % 25.6.

Bölgenin ekonomisi ağırlıklı olarak ziraata ve belli bir oranda da hayvancılığa dayanmaktadır. Şap madeninin çıkarılması ve işlenmesi işi, bölgedeki en büyük ve en yüksek gelir getiren endüstridir. Birkaç küçük çaplı endüstriyel faaliyet de yalnızca Karahisar kasabasında görülür. Diğer yandan, bölgeler arası ticaret, büyük oranda şap ve daha az oranda diğer mallarla sınırlı iken, uluslararası ticaretin varlığına dair belirti tespit edilememiştir.

Dönemin başında, 1485'lerdeki global ve mahalli şartları sıraladıktan sonra, şimdi bunları talep ve destek değişkenlerine indirgeyerek, kararları nasıl etkilediklerine bakabiliriz. İlk olarak talepler; ziraat için pek uygun olmayan bir coğrafyada, bölgenin kırsal yapıda olması, mahalli halkın geçim kaynaklarını sınırlamakta, bu da devlet için daha az gelir kaynağı anlamına gelmekte, dolayısıyla talep oluşturmaktadır. Bölgenin stratejik konumu, boş ve harap iskan birimleri ile birlikte değerlendirildiğinde, devlete olması gerektiğinden daha az gelir sağlayacağı için talep olarak değerlendirilmelidir. Cemaatler halinde teşkilatlanmış olan ve sayıları oldukça yüksek bir yüzdeye ulaşan Osmanlı öncesi mahalli halk, önceki vergi statülerinin devlet tarafından onaylanmasını talep etmektedir. Bu grupların taleplerini yerine getirme, bir kısım gelirleri bölgede bırakma anlamına gelmektedir. Bölgenin az gelişmiş ekonomisi, gelişmek için yatırım gerektiren bir saha olarak da, başka bir talebi oluşturur. Destek konusunda ise şu değerlendirmeler yapılabilir. Müslim-gayrimüslim oranı ilkinin lehine olup önemli bir etnik-dini çatışma arz etmez, dolayısıyla destek oluşturur. Mahalli Hıristiyan cemaat de destek olarak alınabilir, çünkü devlete gelir sağlamaktadır (Hıristiyan halktan alınan baş vergisi/cizye kastediliyor). Bölgenin deftere kayıtlı halkı, büyük ölçüde yerleşik nüfustan oluşmaktadır. Göçebeler çok az bir grubu teşkil etmektedir. Bu da, devlet için kolay kontrol edilebilir insanlar ve sürekli ve düzenli gelir kaynağı temin etmek anlamına gelmektedir. Bütün bunlar destek olarak değerlendirilebilir¹⁰.

¹⁰ Bölgedeki şap madeni bir başka değişkeni oluşturur. Devlete büyük gelirler sağlarken, bölge halkının da geçim kaynağını oluşturmuştur. Diğer bir deyişle, şap madeni, bölge dışına giden gelirler ile bölge dahilinde bırakılan gelirleri temsil eder. Bu özelliği dolayısıyla hem talep, hem destek olarak değerlendirilmelidir. Ancak madenin toplam geliri üzerinden ne kadarının bölgede kaldığı, ne kadarının devlet tarafından alınıp götürüldüğünü hesaplamak mümkün değildir. Dolayısıyla, madenin destek ve talep olarak arz ettiği ağırlığı tespit etmek mümkün değildir. Dahası, madenin getirdiği gelir o kadar fazladır ki, neredeyse tumarlara tahsis edilen ile eşittir. Bu, bir bakıma alışılmış gelir dağılımını bozmaktadır. Bütün bu nedenlerden dolayı şap madeni, girdilere dahil edilmemiştir.

Şimdi, bahsedilen bu talep ve desteklerin gelir toplama ve dağıtma konusunda alınan kararları nasıl etkilediğini görmek üzere çıktılara bakabiliriz. Gelirlerin toplanmasında öşür oranı 1/5 olarak tespit edilmiştir. Çifte öşür anlamına gelen bu oran, bölgenin çeşitli kısımlarında değişik derecelerde uygulanan malikane-divani sistemi dolayısıyladır. Fakat aynı oran bütün bölgede uygulanmış, malikane-divani hisseleri olmayan köyler hariç tutulmamıştır. Bu suretle, normal reayanın yüksek bir oranda vergi ödemesi beklenmektedir. Diğer yandan, cemaatlara çok cömert vergi muafiyeti bağışlanmıştır; tam muafiyet, bazen de, çeşitli hizmetler karşılığında kısmi muafiyet verilmiştir. Bu tür muafiyetlerle, bütün bu cemaatler imtiyazlı reaya sınıfına dahil edilebilir¹¹. Boş, harap ve seyrek nüfuslu iskan birimlerine düşük oranda vergi konulmuştur. Bu tür iskan yerlerinin, bu tarihteki oranı oldukça yüksektir.

Gelirlerin çeşitli alıcılar arasında dağıtımına gelince, devlet kendi görevlileri ve tumarlı sipahiler için, bölge gelirinin % 88.7'sini almıştır. Kalan kısmın % 9.2'sini vakıflara tahsis etmiş, % 2.1'ini ise mülk sahiplerine bırakmıştır. Bu tarihte devlet, satın alma veya el koyma yoluyla, mülklere direkt müdahale eder görünmüyor. Bunun yerine, bazı mülkleri sahiplerine, savaşa gitmeleri karşılığında gelir, yani tumar olarak tahsis etmiş, kalanları ise vakıf ve mülk olarak ayırmıştır.

Bu çıktuları, talep ve desteklerle karşılaştığımızda şu nitelikleri gözlemekteyiz: Gelir toplanması konusunda devlet, gelirleri hiç toplamayarak, yani muafiyetler bağışlayarak veya vergileri düşük miktarda tutarak, oldukça fazla miktarda geliri bölgede bırakmıştır. Gelirlerin dağıtılması konusunda ise, devlet gelirlerin çoğuna el koymuş ve tumar olarak tahsis etmiştir. Belli bir miktarı da, vakıflara ve mülklere bırakmıştır. Alınan bütün bu kararlar, devletin mümkün olan her türlü gelir kaynağını kullanmadığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, devlet bölgeden toplayacağı gelirleri maksimum düzeye çıkarmamıştır. Bir kısmını, mahalli halka -muafiyetler şeklinde- ve mahalli kurumlara -vakıflara- bırakmıştır. Bu gelirler, bir sonraki tahrir için, potansiyel gelir kaynağı olarak değerlendirilebilir.

1520 Tarihli İkinci Tahrir

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-1568) ilk yıllarına rastlayan ikinci tahririn yapıldığı tarihlerde, global faktörlerle ilgili olarak, Irak seferinden ve

¹¹ Vergi toplama ile ilgili kararlar hakkında belirtilmesi gereken önemli bir nokta muafiyetlerin, madenciler gibi bazı profesyonel görevlere, dini hizmetlilere ve savaşa gidenlere bağışlanmış olmasıdır. Madencilerin dışında diğerleri Osmanlılardan da önce sahip oldukları, topraklara sahiptiler. Bir başka açıdan bakıldığında, yalnızca önemli mesleklere sahip olanlar ve kendi topraklarına sahip olacak kadar şanslı olanlara vergi muafiyeti bağışlanmıştır. Geriye kalan reaya hiçbir şekilde vergiden muaf olmamıştır. Bu da, Osmanlıların öncelikle, belli bir özelliği ve gücü olan insanlarla ilgilendikleri ve bunları yanlarına aldıklarını gösterir. Üçte biri hali hazırda bölgeyi terk etmiş olan normal reaya herhangi bir muafiyet almış görünmüyor. Belki, bunlar devlete karşı isyankar olmadıkları sürece, devlet bu tür muafiyetleri bağışlama gereği duymamıştır.

16. yüzyılda Doğu'ya giden ticaret yollarının gerilemesinden bahsedilebilir¹². Mahalli şartlarla ilgili olarak ise, bölgede bazı değişiklikler olduğuna dair belirtiler gözlenmektedir. Bunların ilk tahrirde alınan kararlar sonucu meydana gelmiş olması muhtemeldir¹³. Öncelikle, sınırdeki yerlerin fethi ile, bölge içeride kalarak, sınır çatışmalarına daha az maruz hale gelmiştir. İlk tahrirde boş veya harap olan köy ve mezraalar, büyük ölçüde iskan edilmiş, ya da kaybolmuştur. Sonuç olarak, bölgenin nüfusu büyük ölçüde artmıştır. Artan nüfus karşısında, tabii olarak, toprak talep eden şahısların sayısı artmış, bu da büyük çiftliklerin (tam ve yarım/nim çift) sayısında azalmaya, küçük çiftliklerin (yarımdan az/bennak) ve topraksız (caba) köylülerin sayısında artışa neden olmuştur. Gayrimüslim nüfus büyük ölçüde artarak, Müslimlerle eşit duruma gelmek üzeredir. Dönemin ekonomisine gelince, hem kırsal kesimden, hem de Karahisar şehrinden elde edilen gelirlerde yükselme kaydedilmiştir. Özellikle de, şap madeninin geliri önceki tahrirde oranla üç kat artarak, bölgenin en zengin gelir kaynağı haline gelmiştir.

Bütün bu şartlar, talep ve destek olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir: Irak seferi, bölgeden daha fazla mali ve insan kaynağı gerektirmiştir. Ticaret yollarının değişmesi, Doğu'ya giden uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunan bölgeyi mutlaka etkilemiştir. Bunlar, talep olarak değerlendirilebilir. Bölgenin sınırdan uzaklaşmış olması ve boş köylerin iskanı, toplanacak vergi potansiyeli yaratmıştır. Ekonomi-deki gelişmeler, özellikle de hızla artan maden gelirleri, devlete, talep edeceği daha fazla gelir yaratmıştır. Bunlar da, destek olarak değerlendirilebilir. Talep ve destek faktörlerini bu şekilde verdikten sonra, çıktılara, yani vergi toplama ve gelir dağıtımında alınan kararlara bakabiliriz. Bunlardan ilki ile ilgili olarak, vergi oranı eskisi gibi 1/5 olarak tutulmuştur. Malikane divani sisteminin bölgenin büyük bir kısmında tamamıyla ortadan kalkmasına rağmen, bu sisteme ait olan vergi oranı devam ettirilmektedir. Döneme ait elimizdeki üç tahrir defterinin tamamının icmal olması nedeniyle, daha önce muaf kaydedilen cemaatler ve normal reayanın vergilendirilmesi hakkında bilgi edinmek mümkün görünmüyor. Gelirlerin dağılımı konusunda ise, devlet, bölge gelirlerinin en büyük kısmını kendisine tahsis etmiştir. Bu dönemde normal tumarların payı % 91.5'e yükselirken, vakıf ve mülk sahiplerine tahsis edilen gelirler ise sırasıyla %7 ve %1.5'e düşmüştür. Malikane-divani sisteminin çöküşünün, bu düşüşte tesiri olmuş olması muhtemeldir. İkinci tahririn sonunda, devlete giden gelirler ile bölgede kalan gelirler arasındaki oran, ikincisinin aleyhine değişmiştir. Bölgedeki müesseselere bırakılan gelir oldukça az miktardadır. Devletin mahalli halka, muafiyetler halinde gelir bırakıp bi-

¹² Doğu ticaret yollarının gerilemesi ile ilgili olarak bkz. Charles Issawi, "The Decline of Middle Eastern Trade 1100-1850", *Islam and the Trade of the Asia*, A Colloquium ed by D.S. Richards, University of Pensilvania, 1970, s. 245-267.

¹³ Bölgenin ikinci tahririnden, üç adet icmal defter günümüze ulaşmıştır. Bilindiği gibi, icmal türü defterlerde, mufassal türü defterlerden daha az bilgi mevcuttur. Bu da bizi, ilgili dönemdeki değişiklikleri ve dolayısıyla, karar alma sürecini ayrıntularıyla çalışmak için, sınırlı bilgi ile yetinmeye zorlamaktadır.

rakmadığı, eğer bıraktı ise ne kadar olduğu, defterlerdeki bilgi yetersizliği yüzünden meçhuldür. Bütün bunlar, devletin daha önce düşük oranda vergilendirdiği boş ve hariçten köyler dahil, bütün gelirleri toplamaya muktedir olduğunu ve bölgeden toplayabileceği gelirleri maksimuma ulaştırdığını göstermektedir.

1547 Tarihli Üçüncü Tahrir

Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ortalarına rastlayan üçüncü tahririn yapıldığı dönem, imparatorluğun idare ve bürokrasiden hukuka kadar, her bakımdan mükemmeliyete ulaştığı bir dönemdir. Devlet güçlü bir konumdadır ve imparatorluk genelinde huzurlu bir atmosfer hüküm sürmektedir. İran Seferi (1548) ve Avusturyalılarla yapılan barış anlaşması, dönemin kayda değer global olaylarındandır. Bu dönem, mahalli düzeyde pek çok değişikliklerinin meydana geldiği, dolayısıyla, girdilerin sayısının arttığı bir zamana rast gelmektedir. Jeopolitik ile başlamak, bölge şimdi tamamıyla bir iç bölge (hinterland) haline gelmiştir. Bölgenin tamamında, boş veya harap köy/mezraa kalmamıştır. Nüfusun artmasıyla iskan birimleri büyümüştür. En önemlisi, büyük bir köy statüsünde olan Karahisar gelirken, bölgenin küçük-ölçekli tek şehir merkezi haline gelmiştir. Malikane-divani sistemi tamamıyla ortadan kalkmıştır. Mahalli halk arasında, *evlad-ı falanca şeyh* veya *baba, köprücü, derbendci, kazgancı ve duaguyan* gibi yeni şahıslar ve cemaatler ortaya çıkmıştır. Yeni bazı göçebe cemaatler de görünür, fakat sayıları fazla değildir. Ekonomi ile ilgili girdilere gelince, üretimde büyük ölçüde artış gözlenmektedir. Gavers, nohut ve fasulye gibi yeni ürünlerin ekimine başlanmıştır. Daha önce yalnızca bir veya iki nahiyeye sınırlı olan pamuk ve keten üretimi bölgenin tamamına yayılmıştır.

Üçüncü tahririn sonunda, yukarıda sıraladığımız global ve mahalli şartları takip eden talep ve destek faktörlerine indirgeyebiliriz. Bölge daha güvenli hale gelir, nüfus ve üretim artar. Bütün bunlar mahalli gelirlerin, devletin talep edeceği şekilde çoğalmasına katkıda bulunmuştur. Dolayısıyla, bu şartlar desteği oluşturur. Yeni ortaya çıkan şahıslar ve cemaatler, giderek artan sayıda müesseseler, yeni vakıflarla birlikte toplam gelirden kendi paylarını talep eden mahalli grubu oluşturur. Bunlar, talep olarak değerlendirilebilir. İran seferi devletin mali ihtiyaçlarının artmasına neden olmuştur, dolayısıyla, talepler arasına konulabilir.

Bu destek ve talepler karşısında devletin aldığı kararlar şu şekilde özetlenebilir. Malikane-divani sistemi tamamıyla ortadan kalkmış olmasına rağmen, vergilerin toplanmasında bu sistemin vergi oranı olan 1/5 hala uygulanmaktadır. Evtelden vergiden muaf olan bütün cemaatlerin imtiyazlı statüleri kaldırılarak, vergi ödemekle yükümlü kılınmıştır. Böylece, toplanacak daha fazla gelir potansiyeli yaratılmıştır.¹⁴ Tam muafiyet statüsünü kaldırdıktan sonra devlet, cemaatlere ve yeni

¹⁴ 16. yüzyıl gelindiğinde, Anadolu halkının büyük çoğunluğunun normal reaya statüsüne indirildiği gözlenmektedir. Bu da, imtiyazlı statüsünü kaldırma uygulamasının geniş çapta tatbik edildiğini göstermektedir. Samsun'daki durum için bak. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 52-56.

ortaya çıkan gruplara yalnızca kısmi muafiyet-avarızdan muafiyet-bağışlamıştır. Bu da, bir kısım gelirin bölgede bırakılması anlamına gelmektedir. Bu tahrirde gelirler, daha önceki tahrirlerde rastlanmayan bir tarzda dağıtılmıştır. Devletin payı, oran olarak büyük ölçüde azalarak % 73.2 (önceki tahrirde bu oran % 91.5 dir)'ye inmiştir. Mahalli gelir taliplerinden, vakıflara % 23.4, mülklere % 3.4 oranında gelir tahsis edilmiştir (bu oranlar daha önce, sırasıyla % 7 ve % 1.5'dir). Gelirlerde görülen artışlara rağmen, bölgede kalan ve bölge dışına götürülen gelirler arasındaki denge, ikincisinin aleyhine değişmiştir. Bu durumda, bölgedeki gelir kaynaklarının kontrolünü ele geçirmek üzere, devlet ile şahıslar arasında halihazırda bir mücadelenin başlamış olduğunu söyleyebiliriz.

1569 Tarihli Dördüncü Tahrir

Dördüncü tahririn düzenlendiği dönem II. Selim'in (1566-1574) ilk yıllarına rastlamaktadır. Dolayısıyla, bu tahririn, bölgedeki gelir kaynaklarını tespit etmek ve statüleri onaylamak amacıyla düzenlendiği ileri sürülebilir. Bu aynı zamanda, gelir toplama ve dağıtımında alınan kararların yeniden gözden geçirilmesi anlamına gelmektedir.

Sosyal şartlar bakımından, genel nüfus büyük ölçüde artmıştır. Mevcut cemaatler daha da büyürken, bazı yeni cemaatler de ortaya çıkmıştır. Genel nüfusa oranla azalmasına rağmen, bölgede hala bir miktar hariç reaya mevcuttur. Bütün toprak kategorilerinin (çift, nim, bennak ve caba) sayısı ve yüzdeleri azalırken, bekar erkek nüfusu, artışının zirvesine ulaşmıştır. Müslim ve Gayrimüslim oranı sırasıyla % 51.6 ve % 48.4 olmuştur. Ekonomik çevre de değişmiştir. Üretimin büyük ölçüde arttığı gözlenmektedir. Ancak, akçe bu dönemde değer kaybına uğramıştır. Bu nedenle, üretimle ilgili defterlerdeki rakamlar, üretimdeki gerçek artışı aksettirmeyebilir. Diğer bir deyişle, üretimdeki artış, enflasyon dolayısıyla olabilir.

Bahsedilen bu şartlar aşağıdaki talep ve destek değerlerine indirgenebilir. Öncelikle, nüfus artışında hem destek, hem de talep olarak kabul edilebilecek bazı özellikler mevcuttur. Yarıya yakın kısmını bekarların oluşturduğu bir nüfus kitlesi, talep olarak alınabilir, çünkü bekarlar vergi ödememektedir ve mahalli gelirin en büyük müstakbel taliplerini oluşturmaktadır. Dahası, nüfus artışı, çiftliklerin sayısında düşmeye neden olurken, topraksız köylülerin de sayısını yükseltmiştir. Bu insanlar, sayıları giderek artan cemaatler ile birlikte, bölgenin sınırlı kaynaklarından kendi paylarını talep eden mahalli grubu, dolayısıyla talebi oluştururlar. Diğer yandan, Hıristiyan nüfusta görülen artış, devlete baş vergisi (cizye) ödemeleri dolayısıyla destek olarak kabul edilebilir.

Şimdi de, vergi toplama ve dağıtım konularında alınan kararları inceleyebiliriz. Vergilerin toplanmasında ilk göze çarpan nokta, avarızdan muafiyetin mahalli halk arasında giderek yaygınlaşmasıdır. Vergi muafiyeti konusunda en büyük değişiklik, belki de, madenci topluluğuna imtiyazlı statülerinin tekrar bağışlanmasıdır. Bu dönemde, madencilerden başka hiçbir grup veya şahıs imtiyazlı statüye dahil

edilmemiştir. Bu tutumuyla devlet bütün reayayı vergi öder durumda tutmaya kararlı görünmektedir. Gelirlerin dağıtımında devletin payı önceki tahrir ile aynı düzeydedir: % 73.1 (önceki oran % 73.2). Vakıflara evvelkinden daha biraz daha az gelir tahsis edilirken % 22.4, mülk sahipleri gelirlerini % 4.5'e ulaştırarak, şimdiki kadar yapılan tahrirlerde en büyük paya sahip olmuşlardır. Dördüncü tahririn sonunda, gelir toplamada görülen değişimler, devlet daha fazla gelir kaynağı oluşturmaya çalışırken, bölge halkının, muafiyetler yoluyla vergiden kaçınmaya çalıştığını ima etmektedir. Gelirlerin dağıtımı konusunda ise, öncekinden daha fazla oranda gelir bölgede kalırken, devlet tarafından talep edilen gelir, oran olarak daha azalmıştır.

Sonuç

Her bir tahrir için, dönemin global ve mahalli şartları ve bunlara bağlı olarak gelir toplama ve dağıtmada alınan kararlar tespit edildikten sonra, makalenin başında formüle edilen hipotez test edilerek, eyalet idaresinde Osmanlı karar alma mekanizmasının işleyişi hakkında bir neticeye varmaya çalışılacaktır. Hipotezi hatırlamak faydalı olacaktır. Öncelikle, Osmanlıların kararlarını, geniş ölçüde, mahalli şartlar hakkında edindikleri bilgiye dayandıklarını kabul edilmiştir. Daha sonra, bunu yaparken de, uzun dönemde düşündüklerini ve insanların ödeme gücünü esas alan bir vergilendirme politikası güttüklerini varsayılmıştır. Yine, gerektiği zaman vergi muafiyetleri bağışladıkları kabul edilmiştir. Acaba, gerçekte durum böyle mi idi ?

İlk tahrirde, hiç nüfusu olmayan veya çok az nüfusa sahip iskan birimlerine, vergiler daha düşük oranda konulmuştur. Dahası, mahalli nüfusun yaklaşık % 10'u, her türlü vergiden muaf tutulurken, mahalli cemaatlerin büyük çoğunluğunun statüleri ve mülkiyet hakları tanınmıştır. Bunlar, Osmanlıların bir kerede aşırı miktarda vergi toplamadıklarını göstermektedir. Bunun yerine, vergilerin bazılarını, vergi muafiyeti halinde, toplamadan bölgede bırakmışlardır. Bu da, Osmanlıların, vergi toplama konusunda kararlar alırken uzun dönemde düşündüklerini açıkça göstermektedir. Gerçekte de, tam muafiyetin, takip eden tahrirlerde tamamıyla kaldırıldığını ve bütün mahalli halkın vergi veren normal reaya statüsüne indirildiği görülmektedir. Bu politika 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar bütün şahıslar ve cemaatler için sıkı bir şekilde takip edilmiştir. Dönemin sonuna gelindiğinde, imtiyazlı statüsü, sadece mahalli madenci topluluğu için yeniden uygulamaya konulmuştur. Vergi toplama konusunda alınan kararlar, başlangıçtaki toleranslı bir dönemden sonra, devletin vergi toplama konusunda giderek aktif bir tavır aldığı şeklinde yorumlanabilir. Çifte öşürün orijinlendiği malikane-divani sisteminin 16. yüzyıl ortalarına doğru tamamen ortadan kalkmasına rağmen, 15. ve 16. yüzyıllar boyunca bütün bölgede çifte öşür uygulamasının devam etmesi bu yorumu desteklemektedir. Bütün bunlar, devletin mahalli şartlarda, uzun dönemde kendisine karlı olacak şekilde ayarlamalar yaptığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, devlet

yalnızca değişmelere cevap vermekle kalmamış, değişimleri başlatmıştır. Bu da, devletin rasyonel davrandığını açıkça göstermektedir.

Şimdi de, ikinci hipotez test edilebilir: Eğer mahalli halk arasında Osmanlı idaresi için destek güçlü ise tumar ile vakıf ve mülkler arasındaki gelir dağılım oranı ilki lehine değişmiş, destek güçlü değil ise tam tersi olmuş, denge ikincisi lehine dönmüştür. Dönemin başında, bölge halkının devlete desteği pek güçlü görünmüyor. Talepler bu dönemde daha güçlüdür. Bu şartlar altında, mahalli halktan vergilerin bazıları toplanmamış, veya düşük oranda toplanmıştır. Bölgeden toplanan gelirler mahalli halkın taleplerini karşılayacak şekilde dağıtılmıştır. İkinci tahrirde, destek genelde artış eğilimi göstermektedir. Bu döneme ait veri yetersizliği yüzünden mahalli halkın talepleri hakkında bilgi mevcut değildir. Hipoteze göre, destek arttığında, tumarlara tahsis edilen gelirlerinde artması beklenmektedir. Gerçekte de böyle olmuş ve, tumarlara tahsis edilen gelirler ile vakıf ve mülklere tahsis edilen gelirler arasındaki oran, ilki lehine değişmiştir. Üçüncü tahrirde, destek daha da artarken, talep düşmüş görünmektedir. Bu durumda, tumarlar ile vakıf ve mülk gelirleri arasındaki oranın ilki lehine dönmesi ve devletin bütün potansiyel gelir kaynaklarını harekete geçirerek pay alması gerekmektedir. Gelir dağılımına baktığımızda beklenenin tersi bir durum olduğunu, destek güçlü iken, tumarlar ile vakıf ve mülklere ayrılan gelirlerin bu kez ikincisi lehine değiştiği gözlenmektedir.

Son tahrirde, mahalli destek bir önceki tahrirdeki kadar yüksek görünmezken, talepler artmaktadır. Fakat genelde destek taleplerden daha yüksektir. Bu şartlarda, hipoteze göre, giderek artan miktarda gelirin tumarlara tahsis edilmesi gerekmektedir. Ancak, beklenenin tam tersi olmuş, vakıf ve mülklere artan miktarda gelir tahsis edilmiştir.

Bütün bu tespitler, başlangıçta Osmanlıların kararlarını beklenen doğrultuda aldığını, daha sonra, 16. yüzyıl ortalarından itibaren ise, beklentilerin tersine davrandıklarını göstermektedir. Netice itibarıyla, taleplerle karşılaştırıldığında, desteğin daha fazla olmasına rağmen, incelenilen dönem boyunca, giderek artan miktarda gelirin bölgede bırakılması nedeniyle, Osmanlı idaresinin başlangıçta oldukça "rasyonel" davrandığını, daha sonraları ise, "irrasyonel" belirtiler göstermeye başladığı, dikkatlice söylenebilir.

Varılan bu netice, iki noktada sınırlandırmaya ihtiyaç duymaktadır. Bunlardan ilki, tahrir defterlerdeki bilginin niteliği ile ilgilidir. Defterler modern araştırmacıların kullanımı ve ihtiyaçları için düzenlenmemiştir; defterlerde yer alan istatistikî bilgilerin güvenilirliği hakkında bazı şüpheler vardır. İkincisi, Osmanlı karar alma mekanizması hakkındaki sonuçları, yine Osmanlıların kendilerinin topladığı veriler tahlil edilerek elde edilmektedir. Diğer bir deyişle, bu tahlilde yapısal bir ön yargı mevcuttur. Ancak, gelecekte yapılacak çalışmalarda, diğer kaynaklardan da veriler dahil ederek, modeli, seri halinde tahrir defterleri mevcut olan diğer bölgelere uygulayarak ve bu tür uygulamalar sonunda elde edilecek neticeleri karşılaştırarak, bu ön yargının üstesinden gelinebilir.